MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

VIDYAWARTA®

Issue-36, Vol-08 Oct to Dec 2020
Peer Reviewed International Referred Research Journal

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Dr. Anil Chidrawar
I/C Principal
A.V. Education Society's
Degloor College, Degloor Dist.Nanded

Scanned by CamScanner

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal
Oct. To Dec. 2020
Issue-36, Vol-08
010

INDEX

01) Chemical Science Against COVID-19
Dr. Shiv Shukla, Churu, Dr. Awadhesh Kumar Dubey, Sultanpur ||14

02) The Woman Picturization of Indian Women Writers in English
Dr. Awdhesh Kumar, Meerut ||16

03) Malnutrition Among Dalit Children in Bihar: A Critical Study
Kumari Aja ||19

04) Effect of nutritive media on growth and pycnidial development of five ...
P. S. Kaste, Amravati ||23

05) A Study on Utilization of Funds under Janbhagidari Scheme & Self ...
Dr. Mahesh Gupta, Aarti Bansal, Indore ||26

06) A Study On The Existence Of Connected Coalitions In A Simple Game ...
Dr. Madan Kumar, Muzaffarpur ||33

07) कान्टचा कर्तव्या विषयी विचार
डॉ. सुनिल काळमेघ, अमरावती ||35

08) भारत—चीन संबंध: एक राजकीय दृष्टीकोन
प्रा. राजेंद्र घोरपडे, नागपूर ||38

09) माहितीचा अधिकार व व्यक्तीस्वातंत्र्य : विश्लेषणात्मक अध्ययन
प्रा. डॉ. जगदेव ज. जाधव, बुलडाणा ||42

10) राजकीय नेतृत्व संकल्पनेचे विश्लेषण
प्रा.डॉ. लक्षटे रत्नाकर बाबूराव, नांदेड, धिरजकुमार दिगंबरराव कांबळे, उदगीर ||44

11) औपनिवेशिक राज और अर्थनीति : एक समग्र विश्लेषण
डॉ. अरविन्द कुमार, बोधगया ||47

12) राष्ट्रीय जलनीति एवं राजस्थान में ग्रामीण पेयजल आपूर्ति
डॉ. पुष्पा बुटोलिया, डॉ. सी.पी. महेन्द्रा, दौसा ||50

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned by CamScanner

ADAT VYAPARI EDUCATION SOCIETY'S DEGLOOR COLLEGE, DEGLOOR * Dist.Nanded *

10

राजकीय नेतृत्व संकल्पनेचे विश्लेषण

प्रा.डॉ. लक्षटे रत्नाकर बाबूराव
पदवी व पदव्युत्तर राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
देगलूर महाविद्यालय,देगलूर, ता.देगलूर जि.नांदेड

धिरजकुमार दिगंबरराव कांबळे
संशोधक विद्यार्थी,
एम.ए. (नेट), राज्यशास्त्र,
महात्मा फुले नगर, सोमनाथपुर रोड, उदगीर

****

प्रस्तावना

मानवी समाजाच्या वाटचालीत नेतृत्वाचे स्थान हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. नेतृत्व विहीन समाज आणि राष्ट्र आपली प्रगती करु शकत नाही. जगातील प्रगत आणि अप्रगत राष्ट्रांच्या प्रगती आणि मागासलेपणात तेथील साधनसंपत्ती व परिस्थिती तितकीच नेतृत्वाची भूमिका ही कारणीभूत आहे. आज २१ व्या शतकात जागतिक पातळीवर प्रभुत्वशाली असणाऱ्या राष्ट्रांचे मूळ त्यांना लाभलेल्या नेतृत्वात शोधता येईल. नेतृत्वाची संकल्पना ही व्यापक असून त्याबाबत पाश्चात्य आणि भारतीय चिंतन परंपरेत अनेकांनी आपले वैचारिक योगदान दिलेले आहे. राजकीय नेतृत्वाबाबदचे चिंतन हे स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून होत आले आहे. भारतातील ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे दीर्घकालीन अस्तित्व आणि त्याचा प्रतिरोध करण्यातून उदयास आलेल्या राजकीय नेतृत्वाने स्वातंत्र्य चळवळीस, स्वातंत्र्य आंदोलनास दिशा दिली. एवढेच नव्हे तर स्वातंत्र्योत्तर भारताचे दीर्घकाळ नेतृत्वही केले.

अलीकडील नेतृत्व विषयक सिध्दांताचा अनेकांनी सैध्दांतिक मांडणी व अभ्यास होत आहे. नेतृत्वाच्या संदर्भात (Hereditary traits) इतकेच (Acquired Traits) महत्त्वाचे असतात. राजकीय नेतृत्वाचा (Situational Theory) आणि Situatinonal-cum Personality Theory असा अभ्यास केला जातो. आधुनिक भारताच्या संदर्भात राजकीय नेतृत्वाचा अभ्यास विशेष महत्त्व राखतो. कारण स्वातंत्र्यपूर्व काळात राजे-महाराजे, निझाम, जमिनदार, वतनदार आणि जहागिरदारांची जागा लोकनिर्वाचीत नेतृत्वाने घेतली आहे.

घटनाकारांनी सर्व जाती आणि धर्मांना समान न्याय मिळावा यासाठी उत्तम असे संविधान तयार केले. त्यासाठी संविधानाच्या तरतुदींचा शेवटच्या घटकांना लाभ व्हावा त्या दृष्टीने सक्षम राजकीय

Scanned by CamScanner

नेतृत्वाची आवश्यकता असते. राजकीय नेतृत्वाचे योगदान हा लोकशाही प्रक्रियातील अत्यंत मूलभूत असा घटक आहे. राजकीय योगदानाची जडण-घडण व विकास ही लोकशाहीतील एक अंतर्भूत बाब आहे. त्यामुळे सक्षम राजकीय नेतृत्वावरच लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून असते.

स्वातंत्र्य चळवळीमुळे पहिल्या फळितील उत्तम असे राजकीय नेतृत्व उदयास आले. परंतु दुसऱ्या फळीतील राजकीय नेतृत्वामध्ये पहिल्या फळीतील राजकीय नेतृत्वापेक्षा अनेक बाबतीत फरक आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळातील नवोदित राजकीय नेतृत्वाचा अभ्यास करुन पहिल्या फळितील राजकीय नेत्याच्या योगदानापेक्षा स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय नेत्याचे योगदान कसे आहे, यांचा अभ्यास करणे लोकशाही विस्ताराच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. कारण ते नवोदित नेतृत्वाला मार्गदर्शन ठरणार आहे. स्वातंत्र्य चळवळीतून उदय पावलेले राजकीय नेतृत्वाचे योगदान हे सार्वत्रिक स्वरुपात लोकशाहीस पोषक होते. कारण त्यांची लोकशाहीवर घनिष्ट निष्ठा होती. दुसऱ्या फळीतील राजकीय नेतृत्वाचे योगदान हे लोकशाहीशी एकनिष्ट असले तरी त्यांच्या योगदानात काही प्रमाणात विसंगती दिसून येते.

लोकशाही प्रक्रियेमध्ये नेता अनुयायी व जनता या तीन बाबी महत्त्वाच्या असतात. नेता आणि जनता यांच्यामधील नाते संबंधी स्वाभाविक अंतर असतो, कारण शिक्षण, अनुभव, विचार आणि चिंतन यातून नेत्याची विचारधारा प्रगल्भ झालेली राजकीय नेते त्यांच्या योगदानातून जनतेच्या विचारात व प्रवृत्तीत बदल घडविण्याचे महत्त्वपूर्ण काम करतात. यातून राजकीय विकास आकार घेत असतो हे अंतर भरून काढण्यात नेत्याला जे यश येते त्यावर नेत्याच्या योगदानाचे मोजमाप अवलंबून असते. अशा नेतृत्वामुळेच भारतातील लोकशाही ही परिपक्व होत आहे.

संशोधन समस्या

राजकीय नेतृत्व या संकल्पनेचा अभ्यास करत असताना राजकीय नेतृत्व म्हणजे काय? आणि राजकीय नेतृत्व उदयास येण्यासाठी आवश्यक घटकांचा अभ्यास याठिकाणी केला गेलो आहे.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

१. राजकीय नेतृत्व म्हणजे काय या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
२. राजकीय नेतृत्व उदयास येणाऱ्या घटक किंवा कारणांचा शोध घेणे.

संशोधनाचे महत्त्व

राजकीय नेतृत्व या संकल्पनेला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण शासन व्यवस्था कोणतीही असो तीचे नेतृत्व हे राजकीय नेतृत्वच करीत असते. परंतु राजकीय नेतृत्वामध्ये हुकूमशाही किंवा तानाशाहीतील राजकीय नेतृत्वापेक्षा लोकशाहीतील राजकीय नेतृत्वाला महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण जगातील संसदीय लोकशाहीचा जो विकास झाला आहे त्यामागे अनेक राजकीय नेतृत्वाचा मोलाचा वाटा आहे. त्यामुळे राजकीय नेतृत्वाच्या जडणघडणीचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे.

राजकीय नेतृत्वाच्या उदयाचे सामाजिक स्त्रोत

राजकीय नेता व त्याचे अनुयायी मुळत: समाजाचे घटक असतात. त्यामुळे त्यांच्या नेतृत्वाची उगमस्थाने किंवा नेतृत्वाचे स्त्रोत कुटूंब, शिक्षण, मित्रमंडळ, सामाजिक प्रश्न, राष्ट्रप्रेम इत्यादी समाजाच्या विविध संस्थामध्ये आढळतात. ते पुढील प्रमाणे आहेत.

१. कुटूंब

ॲरिस्टॉटलच्या मते, कुटूंब ही सामाजिक पाठशाळा होय. कुटूंबाद्वारे राजकीय निष्ठा व सामाजिक श्रध्दा ह्याचा पाया तीन प्रकारे घातला जातो. एक म्हणजे सुप्त शिक्षणातून घरात आई-वडील किंवा मोठी भावंडे यांची राजकीय घडामोडीवर जी चर्चा चालते. त्या चर्चेचा मुलांवर प्रभाव पडतो. साधारणत: वडिलांच्या राजकीय मताशी मुले सुसंगत असतात. दुसरे म्हणजे व्यक्तिमत्त्वाला वळण लावणे, व्यायाम, अभ्यास, शिष्टाचार यासंबंधी धडे कुटूंबातूनच मिळतात. तिसरे म्हणजे जात, वर्ण, वर्ग या सामाजिक संदर्भांचा प्रभाव देखिल याच काळात दृढ होतो.

२. शिक्षण संस्था

शिक्षण संस्था राजकीय सामाजिकीकरणाची आणि नेतृत्व निर्मितीची प्रभावी साधने मानली जातात. काही वर्षापूर्वी आठ पाश्चात्य देशाने केलेल्या संशोधनाच्या आधारे प्रा. चार्लस मेरियमने शाळा म्हणजे नागरी शिक्षणाचे प्रभावी साधन असे म्हटले आहे. आल्मंड व व्हर्बा या विचारवंतानी पाच देशांच्या सर्वेक्षणावरून असा निष्कर्ष काढला की, शाळा, कॉलेज व्यतिरिक्त राजकीयीकरणाचे इतके प्रभावी दुसरे साधन नाही. भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षणामुळे नवी मुल्ये, नवे नेतृत्व, आत्मविश्वास सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय जाणिवा वाढल्या आहेत.

३. श्रेष्ठत्वाची भावना

समाजाच्या वरिष्ट वर्गातून व जातीतून नेतृत्वाची भरती मोठ्या प्रमाणात होते. उदा. गावातील पाटील, माली पाटील, देशमुख, जमीनदार उच्च जातीमधील प्रतिष्ठित नागरीक यांची मुले पोटॅन्शियल नेते असतात. समाजाचे पुढारीपण स्वाभावीकपणे त्यांच्याकडे येते. कारण श्रेष्टत्वाची भावना त्यांच्यामध्ये असते. मात्र सर्वच राजकीय नेते सामाजिक दृष्ट्या प्रतिष्ठित वर्गातून येतात असे नाही. सामान्यत: मृतकामध्ये श्रेष्टत्वाची किंवा आत्मसन्मानाची भावना निर्माण होण्यासाठी घराण्याची सामाजिक प्रतिष्ठा, श्रीमंती, बुध्दीची गुणवत्ता, शारीरिक सामर्थ्य, खेळ किंवा कलेतील नैपुण्य, अभिनय कुशलता हे घटक महत्त्वपूर्ण आहेत. वरीलपैकी कोणत्याही बाबतीत संपन्न

Scanned by CamScanner

असलेल्या व्यक्तिमध्येच श्रेष्ठत्वाची किंवा आत्मसन्मानाची भावना असते व ती नेतृत्वास पोषक असते.

४. महत्वकांक्षा

विविधराज्यातील राजकीय नेत्याची चरित्रे तपासून पाहिली तरी त्यांच्या बालवयातच महत्वकांक्षेचे बिजारोपन झालेले दिसते. उदा. शिवाजी महाराजांमध्ये शहाजी राजाचा मुलगा म्हणून श्रेष्ठत्वाची भावना बालपणापासूनच जिजामातेचे शुरत्वाचे संस्कार, शस्त्र तथा शास्त्राचे दादोजी कोंडदेव यांच्याकडून प्राप्त झालेले शिक्षण यामुळे त्यांच्यातील महत्वकांक्षा विकसीत झाली. शिवाय रामायण, महाभारतातील कथांची शिकवण, प्रखर महत्वकांक्षेखेरिज नेतृत्वाची उभारणी होऊ शकत नाही.

५. राष्ट्र-समाज भक्ती

श्रेष्ठत्वाची भावना व महत्वकांक्षेशिवाय आणखी एक भावना असु शकते. ती म्हणजे देश व समाजाबद्दल आत्यंतिक प्रेम अभिजात राष्ट्रभक्तिमुळे निर्माण होते. यामध्ये भगतसिंग, राजगुरू, सुखदेव आणि सुभाषचंद्र बोस यांचे नेतृत्व विकसित झाले. तर सामाजिक समतेच्या तीव्र आकांक्षेमुळे महात्मा बसवेश्वर, म.ज्योतिराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे नेतृत्व प्रस्थापित झाले.

६. परंपरा

भारतीय राजकारणामध्ये जात या घटकाला अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे. स्थानिक पातळीवर बहुसंख्य असलेली जात शिक्षण, राजकारण, व्यवसाय यामध्ये आगाडीवर असतात. उदा. महाराष्ट्रात-मराठा, कर्नाटक-लिंगायत, तामिळनाडू-नाडार, गुजरात-पटेल, हरियाना-जाट इत्यादी जातीचे त्या-त्या राज्यात वर्चस्व दिसून येते. तर अखिल भारतीय पातळीवर ब्राम्हण जातीचे वर्चस्व असलेले दिसून येते. संस्थेचे अधिक्य असल्यामुळे या विशिष्ट जातीतील युवकांना नेतृत्व करण्याची जास्त संधी असते. १९४७ नंतरच्या काळात, किरकोळ अपवाद वगळता केंद्रिय सत्ता ब्राम्हण जातीच्या हातात एकवटल्या. तर १९६० नंतर प्रादेशिक सत्ता संख्येने मोठ्या असलेल्या त्या त्या प्रदेशातील जातीच्या हातात राहिली आहे.

निष्कर्ष

१. कौटुंबिक पार्श्वभूमी, सामाजिक दर्जा, उच्च जात व राजकीय वारसा ज्यांना लाभला आहे अशाच कुटूंबातून राजकीय नेतृत्व उदयास येण्याचे प्रमाण सर्वात जास्त आहे.

२. राजकीय नेतृत्वाच्या जडणघडणीमध्ये कौटुंबिक परिस्थिती, सामाजिक दर्जा आणि वारसा आदी घटकांचा प्रभाव पडत असल्याने सामान्यपणे ज्यांची कौटुंबिक परिस्थिती जेमतेम असते आणि राजकीय वारसाही नसतो अशा कुटूंबातून राजकीय नेतृत्व उदयास येण्याचे प्रमाण अल्प दिसून येते.

३. लोकशाही सशक्त राहण्यासाठी संघर्षशील नेतृत्व असणे महत्त्वाचे असते. व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी आवश्यक असणारा संघर्षशील बाणा, सत्यान्वेशी दृष्टी, जनतेशी जैव नाते आणि लोकसमस्यांचा सूक्ष्म अभ्यास आवश्यक असतो. परंतु समकालीन राजकीय नेतृत्वाचा अभ्यास करता घोटचेपे, संधिसाधू, घराणेशाही, वाचाळ नेतृत्वाचे प्रमाण वाढत आहे.

संदर्भग्रंथ

१. प्रा.रा.अ. तिजारे आधुनिक राजकिय विश्लेषण प्रा. चि.ग. घांग्रेकर
२. डॉ. चंद्रशेखर दिवाण -राजकिय सिध्दांत आणि राजकिय विश्लेषण
३. भारतीय समाज विज्ञान कोष, स.मा.गर्गे, समाज विज्ञान मंडळ प्रकाशन पूणे १९८९
४. शिक्षणाचे अधिष्टान तात्विक, सामाजिक व सांस्कृतिक यशवंतराव चव्हान मुक्त विद्यापीठ, नाशिक प्रकाशन १९९१
५. नेतृत्वाचे पैलू, प्राचार्य अभ्यंकर, स्नेह वर्धन पब्लिसिंग हाऊस पुणे १९९६ पुणे
६. वा.रा.अभ्यंकर, स्नेह वर्धन, नेतृत्वाचे पैलू, पब्लिकेशन हाऊस पुणे, १९६५
७. डॉ.ना.रा.खेकाळे, राजकीय नेतृत्व, श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर
८. सुहास पळशीकर, य.च.मु.वि, नाशिक, भारतीय राजकारणाची प्रक्रिया, प्रकाशन, १९९१,
९. डॉ.ना.य.डोळे, साधना, पुणे राजकीय पक्षांचे वदलते अंतरंग, दिवाळी पुणे,
१०. सुहास पळशीकर, जात व महाराष्ट्रातील सत्ताकारण, सुगावा प्रकाशन, पुणे,
११. य.द.फडके, लोकसभा निवडणूक, १९५२-१९९९, अक्षर प्रकाशन मुंबई,
१२. B.N. Pandey. Leadership in South Asia Edited by, Publishing House, New Delhi, १९७७,
१३. Last G. Lelingman The Study of Politixal Leadership micropolitics Ed. By. John H. Kessel George F. Cole Robert G.Seding Published by Holt Rinahart & Winstornn The New York १५७० page ५१
१४. Leadership in South India Edibed my B. N. Pandey Vikas Publishing House New Delhi १९७७ page २९१
१५. Gabrial Almond politics of Developing areas १९६०
१६. An Anotormy of leadership-Heroes and superman by Eugene E Jennining M.C. Graw Hill Book Co.New Delhi १९७२
१७. Lord Loyd of Dolonrah Leadership in Democracy oxford University Press १९३९.

Dr. Anil Chidrawar
I/C Principal
A.V. Education Society's
Degloor College, Degloor Dist.Nanded

Scanned by CamScanner